

Yayına Geliş Tarihi: 22.08.2025

Yayına Kabul Tarihi: 05.12.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Biçer, H. Ramazan. "İstanbul Şer'iyeye Sicillerindeki Ermeni Vakfiyeleri (XVIII. Yüzyıldan XX. Yüzyıl Başına Kadar)." *Ermeni Araştırmaları* Sayı 79 (2026): 143-167.

Araştırma Makalesi

İSTANBUL ŞER'İYYE SİCİLLERİNDEKİ ERMENİ VAKFİYELERİ (XVIII. YÜZYILDAN XX. YÜZYIL BAŞINA KADAR)

(ARMENIAN WAQFIYAHs IN ISTANBUL SHARIA COURT RECORDS
(FROM XVIIIth CENTURY UNTIL THE BEGINNING OF XXth CENTURIES))

Ramazan Hüseyin BİÇER*

Öz: Osmanlı Devleti bünyesinde diğer gayrimüslim topluluklar gibi uzun yıllar zimmi statüsünde yaşayan Ermeniler, XIX. yüzyıla kadar genel olarak barışçıl ve sorunsuz bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak bu yüzyılda meydana gelen sosyal ve siyasal dönüşümler, Ermeni toplumunu da doğrudan etkilemiş ve onları kamuoyunun gündemine taşımıştır.

Ermeniler, Osmanlı idaresi altında buldukları dönem boyunca çok sayıda vakıf kurmuşlardır. Bu vakıflar, literatürde sınırlı düzeyde ele alınmış, özellikle dönemsel bağlamda ve karşılaştırmalı yöntemlerle yeterince incelenmemiştir. Bu çalışma, İstanbul Şer'iyeye Sicilleri'nde yer alan sekiz vakfiye metninden hareketle, XVIII. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar İstanbul'da Ermeniler tarafından kurulan vakıfları ele almaktadır. Vakfiyelerdeki bilgilerden yola çıkılarak, vâkıflar, hayır şartları, kuruluş yöntemleri, mekânsal dağılım ve vakıf türleri analiz edilmekte; ayrıca dönemin toplumsal ve siyasal gelişmelerine temas edilmektedir. Bununla

* ORCID: 0000-0003-2827-1411

Doktor Öğretim Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
rhbicer@aku.edu.tr.

birlikte, vakfiyelerde adı geçen kilise, mektep gibi kurumlara ait bilgiler de ortaya konmaktadır.

Bu yönüyle çalışma, XVIII. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar İstanbul'da Ermeniler tarafından tanzim edilmiş -ulaşılabilen tüm- vakfiyeleri bütüncül biçimde incelemesi açısından öne çıkmaktadır. Çalışmanın temel kaynaklarını İstanbul Şer'iyye Sicilleri'nde kayıtlı Ermenilere ait sekiz vakfiye metni oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Vakıfları, İstanbul, Patrikhane, Osmanlı Devleti, Vakfiye.*

Abstract: *Like other non-Muslim communities within the Ottoman Empire, Armenians lived for many years under the status of dhimmi, generally maintaining a peaceful and stable existence until the XIXth century. However, the social and political transformations that took place during this century directly affected the Armenian community and brought it into the public agenda.*

Throughout their time under Ottoman rule, Armenians established numerous waqfs. These waqfs have been addressed only to a limited extent in the literature and have not been adequately examined, particularly within a contextual or comparative framework. This study examines the waqfs established by Armenians in Istanbul from the XVIIIth century to the early XXth century, based on eight waqfiyahs found in the Istanbul Şer'iyye Registry (court records). It analyzes the conditions of charitable endowment, waqf procedures, spatial distribution, and types of waqfs as reflected in these documents. In addition, it discusses the impact of the socio-political developments of the period on these waqfs. Information about institutions such as churches and schools mentioned in the waqfiyahs is also evaluated to better understand the social functions of these waqfs.

In this respect, the study stands out for its comprehensive examination of all accessible waqf documents organized by Armenians in Istanbul from the XVIIIth century to the early XXth century. The primary sources of this research consist of eight original waqfiyahs recorded in the Istanbul Şer'iyye Registry.

Key Words: *Armenian Waqfs, Istanbul, Patriarchate, Ottoman State, Waqfiyah.*

Giriş

Osmanlı Devleti, farklı milletlerden ve dinî inançlardan toplulukların bir arada yaşadığı büyük bir imparatorluk görünümüne sahip olmuştur. Bu etnik ve dinî unsurlar, zaman zaman hem kendi aralarındaki ilişkilerde hem de devletle olan münasebetlerinde etnik kimlikleri üzerinden kendilerini tanımlasalar da Osmanlı Devleti, bu toplulukların tümünü din temelli bir yaklaşımla “millet” kavramı çerçevesinde değerlendirmiştir¹. Osmanlı’daki bu millet anlayışının temelinde İslam inancına paralel olarak ‘dinî aidiyet’ yer almıştır². Bu çerçevede, klasik devirde, gayrimüslim unsurlar genel olarak Hristiyan (*Millet-i İseviyye*) ve Yahudi milleti şeklinde iki ana gruba ayrılmıştır³. Hristiyan milleti içerisinde ise başlıca Rum ve Ermeni cemaatleri yer almıştır⁴. Geleneksel zimmi hukuku çerçevesinde devlete bağlı olan bu gruplar, Osmanlı tebaası olarak vergilerini ödemek ve devlete sadakat göstermek koşuluyla inançlarını serbestçe yaşama hakkına sahip olmuşlardır⁵. Bu işleyen yapı, XIX. yüzyıldan itibaren, Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim tebaaya yönelik çıkardığı kanunlarla ve uygulamalarla değişikliğe uğramaya başlamıştır. Söz

- 1 Millet ifadesinin, kuruluştan XIX. yüzyıla kadar aralıksız bir şekilde dini bir mana ile kullanıldığı, ancak XIX. yüzyıldan itibaren anlamsal değişikliğe uğradığı görülmektedir. Bkz. Benjamin Braude, “Foundation Myths of the Millet System,” *Christian & Jews in the Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude, (Londra: Lynne Rinner, 2014), 65; Ömer Düzbakar, “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri,” *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 6 (2003): 99.
- 2 Osmanlı lügatlerinde de millet kelimesi dini bir grup ya da zümre anlamıyla kullanılmış ve bu anlam bu kelimenin birinci anlamı olarak yer almıştır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), 1400; Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani*, C. 2, (İstanbul: Cemiyet-i Tedrisiyye-i Osmaniyye, 1876), 1354; Muallim Nâci, *Lügat-ı Nâci*, (Basım Yeri Yok: 1899), 831; Doktor Hüseyin Remzi Efendi, *Lügat-ı Remzi*, haz. Ali Birinci, C. 2, (Ankara: Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı, 2000), 686.
- 3 Örneğin Yahudilerin de bir meseleye dair istida yazdıklarında kendilerini tanımlarken *Yahudi milleti* ifadesini kullandıkları görülmektedir. Çanakkale’de yaşanan yangın sebebiyle havranın yıkılmasından sonra tekrar yapımı için Yahudi Salomon’un yazdığı istida için bkz. BOA. HAT. 1462:1
- 4 Ramazan Erhan Güllü, “Osmanlı Devleti’nde Azınlık Var mıydı? Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim Vatandaşlarının 19. Yüzyılda Değişen Hukuki Statüleri Hakkında Bir Değerlendirme,” *Bilgi* no. 95 (2020): 151-152; F. Aslı Ergül, “The Ottoman Identity: Turkish, Muslim or Rum?,” *Middle Eastern Studies* no. 4 (2012): 629-645.
- 5 Zimmi ifadesi ise İslam devleti içerisinde, zimmet anlaşmasına dayalı olarak yaşayan ve belli vergiler karşılığında Müslüman toplumdaki ve devletten kendilerini ve haklarını koruma güvencesi alan gayrimüslimler anlaşılmaktadır. Zimmiler devletin bizzat tebaası olarak görülürlerdi. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaman, “Zimmî,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 44, (İstanbul: 2013): 434. İslam hukukuna göre Müslüman bir devlete tâbi olarak yaşayan gayrimüslim unsurlar, zimmi statüde bulunmakta ve askerlik gibi bazı işlerden muaf tutularak bunun karşılığında cizye gibi hususi vergiler ödemektedir. Onların bu hak ve salâhiyetleri, bizzat Hz. Peygamber’in uygulamalarına dayanmaktaydı. Bu konuda Hz. Peygamber’in Necdân ahalisine gönderdiği mektup, zimmilerin hakları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Kadı Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Ali Özek, (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022), 123.

konusu değişim, dönemin sosyal, siyasal ve uluslararası dinamiklerinden etkilenerek çok katmanlı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Devlet, gayrimüslim toplumların dağılmasını engellemek ve bu unsurların bağlılıklarını arttırmak amacıyla çeşitli kanunnameler çıkarmak zorunda kalmıştır. Süreç içerisinde, Osmanlı gayrimüslimleri arasında milliyetçilik temelli ayrılıkçı fikirlerin yaygınlaşmasıyla birlikte, Devlet'in bu topluluklara yönelik bakış açısı da bu manada değişime uğramış; onları dini kimlikleri çerçevesinde tanımlayan geleneksel "millet" anlayışı yerini, etnik kimlik temelli bir yaklaşıma bırakmıştır. Böylelikle din temelli "millet" kavramı da bu doğrultuda yeniden anlamlandırılmıştır. Bu değişime dair en bariz örnekler, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda uygulamaya koyduğu Tanzimat ve Islahat Fermanları'dır⁶. Örneğin, 1839'da yürürlüğe giren Tanzimat Fermanı olarak bilinen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Devlet'in klasik millet anlayışından koptuğu açıkça görülebilmektedir. Nitekim burada geçen "*tebaa-i saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i islam ve milel-i sâire*" ifadesi ile gayri müslimler artık millet-i İseviyye ya da Yahudi milleti olarak kapsayıcı ve inanç çerçeveli bir ifadeyle değil, '*çeşitli' milletler*' şeklinde tabir edilmiştir. Bu kanunlarla yalnızca gayrimüslimlerin söz konusu tanımları ve bu tanımlarla yüzlerce yıldır süre gelen 'din temelli' cemaat algısı değişmemiş, aynı zamanda kendilerine bir dizi yeni haklar da verilmiştir. Bu yeni düzenlemeler ise süreç içerisinde Osmanlı Devleti'ne menfi sonuçlar doğurmuştur. Örneğin, zimmi hukukunun en temel unsurlarından biri olan cizye vergisi gayrimüslimlerden kaldırılmış, kendi meclislerini kurma ve cemaat içi idari işlerde söz sahibi olmalarına hatta yerel meclislerde temsilci bulundurmalarına imkân tanınmıştır. Böylece onların yönetime katılmalarının önü açılmıştır.⁷ Aynı dönemde, gayrimüslim ailelerin çocuklarını yabancı okullarda eğitim almalarına imkân tanınmasıyla birlikte, çoğu Batılı devlet tarafından kurulan misyoner okullarının ideolojik yaklaşımları doğrultusunda şekillenen yeni bir gayrimüslim kuşak ortaya çıkmıştır. Misyoner okullarında yetişen bu yeni kuşak, yalnızca Osmanlı Devleti'ne değil, aynı zamanda kendi geleneksel dini inançlarına da mesafe koymaya başlamıştır. Bu süreç içerisinde, söz konusu okullar, Osmanlı Devleti ile Batılı devletler arasında yürütülen hemen her diplomatik

6 BOA. İ.MMS.1.24; Tanzimat Fermanı'nın ilanını gayrimüslim unsurların da millî hislerini kamçılamış, Hristiyanların temsili konusu önemli bir hal almıştır. Geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler," *Tanzimat*, ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 191-195.

7 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2011), 161-162; Muharrem Gürkaynak, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti," *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, no. 9 (2003): 279.

görüşmenin önemli bir müzakere başlığı hâline gelmiştir. Böylelikle, Osmanlı açısından Batılı devletlerle ilişkilerde yeni bir “sorun” ortaya çıkmış; bu okullar aracılığıyla gayrimüslim unsurlar, devlet nezdinde bir baskı aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle, Tanzimat ve Islahat Fermanı gibi reform girişimlerinin hem hazırlık sürecinde hem de uygulanmasında Batılı devletler doğrudan etkili olmuştur⁸. Bu devletler, başta Ermeniler ve Rumlar olmak üzere, söz konusu etkilerinden dolayı, gayrimüslim tebaanın nezdinde birer “hâmî” konumuna yükselmiş, bu durum, gayrimüslim tebaanın Osmanlı Devleti’ne olan bağlılıklarını zamanla zayıflatmıştır. Bu bağlamda, XIX. yüzyıl, Osmanlı gayrimüslimleri açısından bir değişim dönemi olarak öne çıkarken, aynı zamanda Devlet’in çözülme sürecinin başlangıcı niteliğini taşımıştır⁹.

Yukarıda özeti sunulan XIX. yüzyıldaki gelişmeler siyasi tarih bağlamında çokça ele alınsa da onların vakıfları bu bağlamda henüz bir çalışmaya tabi tutulmamıştır. Örneğin, “Bu dönemde Devlet’i en fazla uğraştıran gayrimüslim unsurların kurduğu vakıflar, dönemin siyasi ve toplumsal gelişmelerini, yerel meclisler, ‘etnik kimlik’, ‘okullar’ gibi detayları yansıtmakta mıdır?” şeklinde çeşitli sorular sormak mümkündür. Bu çalışmada ise vakfiyeler bağlamında, Osmanlı Devleti’nin son iki yüzyıllık döneminde Ermeniler tarafından kurulmuş vakıflar ele alınacaktır. Ayrıca yukarıda temas edilen siyasi gelişmelerin vakıflara yansımaları yine vakfiyeler özelinde görülmeye çalışılacaktır. Çalışmaya, klasik dönemin devamı olan XVIII. yüzyılda tanzim edilmiş olan vakfiyeler de dâhil edilmiştir. Böylece bir anlamda iki farklı yüzyıla tarihlenen vakfiyeler arasında bir kıyas yapılması amaçlanmaktadır.

Burada hemen belirtilmelidir ki, gayrimüslim vakıflarını ele alan çalışmalar son dönemde artış göstermektedir. Bunlardan bazıları, hususi olarak belli yerlerde kurulmuş gayrimüslim vakıflarına ait vakfiyelerin tanıtımı, Müslüman ve gayrimüslimlerin ortak kurduğu vakıflara örnekler veya hususi şartları haiz belli gayrimüslim vakfiyelerinin tanıtımı şeklinde yapılmıştır¹⁰. Ancak

8 Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Batı’nın Etkisi,” *Tanzimat*, ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 126.

9 Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak, (İstanbul: YeniYüzyıl Yayınları, 1993), 140-141. Bu yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nun genel durumu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Hil Yayınları, 1982); Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, (İstanbul: Papirüs Yayınları, İstanbul 1997).

10 Örneğin bkz. Habibe Kazancıoğlu, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dönemine Ait Bir Gayrimüslim Vakfiyesi Örneği: Edirneli Keresteci Agop’un Vakfiyesi,” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* no. 18 (2016): 283-297; Mustafa Alkan, “Ayazmend’de Bir Müslim ve Gayrimüslimin Kurduğu Ortak Vakıf,”

bu çalışmada, öncelikle XVIII. yüzyıla ait İstanbul'da Ermeniler tarafından kurulan vakıflara ait vakfiyeler toplu bir şekilde ele alınacak sonrasında ise bir sonraki yüzyıla tarihlenen vakfiyelerin sunduğu bilgiler değerlendirilecektir. Çalışmada Ermenilere ait olan İstanbul'da kurulan toplam 8 tane vakfın niteliği, bu vakıfların kuruluş usulleri, akarları ve hayır şartları, ilk kez dönemsel bir değerlendirme ile toplumsal ve siyasi gelişmelere de temas edilerek ortaya konulacaktır.

Çalışmanın konusu olan vakfiyeler, İstanbul Şer'iyeye Sicilleri Vakfiyeler Kataloğu'ndan taranarak tespit edilmiş sonrasında ilgili mahkemenin sicillerine ulaşılarak vakfiyelerin okumaları yapılarak özetleri çıkartılmıştır¹¹. Bilgileri verilen vakfiyeler, kronolojik sıraya göre düzenlenmiştir¹².

Gayrimüslimlerin Vakıf Kurması: Kurbet ve Ma'siyet Temelinde Çözüm

Vakfiyelere geçmeden evvel gayrimüslim unsurların vakıf kurma muamelelerine dair ön bilgi vermek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere zimmi hukukuna göre İslam ülkesinde yaşayan bir gayrimüslim kendi itikadı ve inancına göre yaşama ve ibadetlerini yapma konusunda serbestiyete sahipti¹³. Ancak konu onların vakıf kurmalarına geldiğinde ise o vakfın, İslam hukukuna göre belli şartları taşıması gerekmektedir¹⁴. Bunlar, *kurbet* ve *ma'siyet* kavramları olarak bilinen vakıflarda aranan temel şartlardı. *Kurbet* kavramı ile kurulan vakfın Allah'a yakınlaşmak ve ibadet maksadı taşıması kastedilmekteydi¹⁵. *Ma'siyet* kavramı ile de kurulan vakfın şartları ve hayri

Türk Yurdu no. 26 (2006): 53-59; Kenan Yıldız, "Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimîni de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları," *Osmanlı Araştırmaları* no. 54 (2019): 141-198; Soyalp Tamçelik ve Mustafa Kemal Kasapoğlu, "Kıbrısta Kurulan Gayrimüslim Vakıfları ve Özellikleri," *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, (Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2017), 279-338.

11 Katalog eser için bkz. *İstanbul Şer'iyeye Sicilleri Vakfiyeler Kataloğu*, haz. Bilgin Aydın vd., (Ankara: İSAM Yayınları, 2015).

12 Çalışmanın temel kaynaklarını oluşturan vakfiyeler, Osmanlı Devleti'nin merkezi olması ve siyasi-toplumsal gelişmelerin odağında yer alması nedeniyle İstanbul'da kurulmuş; gelir kaynakları (akarları) veya kurucuları yine bu şehirle bağlantılı olan vakıflar arasından seçilmiştir.

13 Kadı Ebû Yûsuf, *Kitabu'l-Haraç*, 123.

14 Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlere ait vakıfların sayısının, Müslüman vakıflarına kıyasla daha az olduğu belirtilmelidir. Bu konuda bkz. Muhammed Ceyhan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Mülk ve Vakıf Edinimi (18. Yüzyıl)," (Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 144-146; Sümeyye Ulusoy, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Temel Hak ve Hürriyetleri Bağlamında Vakıf Kurma Hakkı," *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* no. 5 (2022): 173; Yıldız, "Aykırı Vakıflar," 149.

15 Münir Yaşar Kaya, "İslâm Vakıf Hukukunda Mevkûfun Aleyhte Bulunması Gereken Şartlar Açısından 'Vakf Ale'n-Nefs' Meselesi," *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, XXVIII, (2016), 439-440.

yönü itibariyle herhangi bir isyan/günah emaresi taşımaması veya sonrasında isyana ya da günaha sebep olacak bir mahiyete sahip olmamasıydı. Ancak gayrimüslimlerin inancı İslam'a göre bâtil olduğundan, onların kiliselere ve manastırlarına yönelik doğrudan vakıf kurmaları her ne kadar kendi inançları dâhilinde 'ibadet' maksadı taşısa da İslam fihhına göre bir diğer şart olan 'ma'siyet' kavramı özelinde uygun değildi¹⁶.

Bu nedenle, gayrimüslimlerin vakıf kurma meselesi, vasiyet ve miras gibi hukukî konularla birlikte Osmanlı uleması arasında uzun süre tartışılmış, ancak bu konuda ortak ve net bir hükme varılamamıştır. Bunun temel nedeni, gayrimüslim inançlarının İslam'a göre bâtil kabul edilmesi nedeniyle, yapılan bir vakfın günah (ma'siyet) mı yoksa ibadet ve hayır (kurbet) kapsamında mı değerlendirileceğinin açık bir şekilde belirlenememesidir. Sonuç olarak, Osmanlı Şeyhülislamı Ebussuud Efendi, gayrimüslimlerin vakıf kurmasını 'fukara' ifadesi üzerinden meşrulaştırarak bu tartışmaya çözüm getirmiş; zamanla bu görüş Osmanlı hukuk pratiğinde genel kabul görmüştür. Böylece kilise ve manastırlara doğrudan olmasa bile 'kilise fukarası' olarak ifade edilen ve kiliseye ibadet ya da ziyaret maksadıyla gelen 'gayrimüslim fakirlere' yönelik şartlar ihtiva eden gayrimüslim vakıflarının hukukî zeminde uygun ve sahih olacağı görüşü kabul gördü. Dolayısıyla 'fukara' ibaresi ile gayrimüslimlerin kilise veya manastırlara yönelik vakıf kurma konusundaki engel dolaylı da olsa Ebussuud'un fetvasıyla aşıldı¹⁷.

Bu konuda Ebussuud Efendi'nin şu fetvası önemli bilgi vermektedir:

“Hind-i nasrâniyye sıhhatinde mülk evini ve bağını, İncil kıraati için bir kilise rahiblerine vakfedip, teslim-i mütevellî ve tescîl-i şer'î edip, vakfiyesi yazılıp, 'amel olunurken, on yıl sonra ahar yerde olan verese'i

16 Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, (İstanbul: Cihan Kitabevi, 1940), 65; Yıldız, “Aykırı Vakıflar,” 145-146; Alkan, “Azınlık Vakıfları,” *Akademik Bakış Dergisi* no. 4 (2009): 97; Ahmed Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996), 238-241; Ayrıca bkz. Ahmet Özel, “Kurbet,” *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXVI, (Ankara: 2002): 440-441; Kaya, “İslâm Vakıf Hukukunda Mevkûfun Aleyhte Bulunması Gereken Şartlar,” 439-440.

17 Kiliseye vakfın bâtil olduğu ancak sakinlerine veya onlardan fukara olanlarına vakfın şart edilebileceği Ebussuud tarafından açıkça ifade edilmiştir. Bkz. Ertuğrul Düzdağ, *Fetavayı Ebussuud Efendi*, (İstanbul: Şûle Yayınları, 1998), 168; Bu konuda Berki, “bir gayrimüslim bazı akarını bir camiye veya bir putperest malını puthaneye vakfetse sahih olmaz. Ancak hem kendisi hem de itikadi olarak kurbet nevinden olan bir cihete vakıf muteberdir.” demektedir. Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, 65; Ancak gayrimüslimlerin fukaralarına veya gayrimüslim, fukaraya yönelik vakfı sahih olur. Bkz. İbn-i Âbidîn, *Reddül-Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar*, C. 9, (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1983), 249; Yıldız, “Aykırı Vakıflar,” 148-152.

gelif vakfı kabul etmeyip bozmağa kadir olurlar mı? El-cevap: Râhibler cemî'an fakir ise anlara vakıf sahihtir, İncil okumak şartı lağvıdır. Eğer fakir değıller ise sahih değıldir, tescil dahi nâ-meşrû'dur. Veresesi bozarlar, kısmet ederler.”¹⁸.

Benzer şekilde, Ali Efendi de zimmîlerin vakıf kurma teamülünü değerlendirirken merkezî referans noktası olarak “fukara” ifadesini esas almıştır. Nitekim ona ait iki farklı fetvada da bu yaklaşımın belirleyici olduğu açıkça görülmektedir:

“Zeyd-i zimmi mülk menzilini vakf ve süknasını fukara-i merdaya şart eylese, vakf-ı mezbur sahih olur mu? El-cevap: olur.”¹⁹.

“Zeyd-i zimmi sıhhatinde mülk menzilini ve bağınu bir keniseye vakfedip ba'dehu bilâvaris fevt olsa, emin-i beytülmal menzil ve bağı beytülmal için zabta kadir olur mu? El-cevap: olur. Kilisenin rahipleri de beytülmal eminine müdahalede bulunamazlar.”²⁰.

Bu noktada İslam vakıf hukukuna göre bir zimminin, mülkünü bir kilisenin menfaatine alelade bir şekilde, yani *fukara* gibi *kurbet* ve *masiyet* karinesi bağlamında değerlendirilecek ibare olmadan vakfetmesi meşru görülmemekteydi²¹. Bu şartlar dâhilinde oluşturulan vakıflar ise sahih ve bağlayıcı olarak kabul edilmekteydi.

Vakfiyeler

Melkon veled Semazin Vakfı (3 Cemaziyelahire 1123/19 Temmuz 1711)

XVIII. yüzyıla tarihlenen bu vakfiye, Melkon veled Semazin isimli bir Ermeni'ye aittir. Kayıttaki bilgilerde vakfiyenin tescil işleminin bizzat vâkıfın evinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Buna göre Galata Kamer Hatun Mahallesi'nde kasap esnafından olan Melkon veled Semazin kayıt esnasında, tescil mütevellisi olarak Mehmed Ağa bin Hasan isminde bir Müslümanı

18 Düzdağ, *Fetavayı Ebussuud Efendi*, 164.

19 Şeyhülislam Ali Efendi, *Fetâvâyı Ali Efendi*, haz. Esra Kılavuz Eser, (İstanbul: İsar Yayınları, 2021), 257/1330 Numaralı Fetva.

20 Şeyhülislam Ali Efendi, *Fetâvâyı Ali Efendi*, s. 258/1331 Numaralı Fetva.

21 Bkz. İbni Âbidin, *Reddü'l-Muhtar*, 499; *Gayri-Müslimlere Dair Fetvalar*, haz. Pehlül Düzenli, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 199/ 979- 980-981-1009 Numaralı Fetvalar.

seçmiştir²². Vâkîf, mülkü olan aynı mahalledeki iki odalı, dehliz ve kuyusu ile müştemil olan evini şu şartlarla vakfetmiştir: Kurucu, evde, hayatta olduğu sürece kendisi oturacak, öldükten sonra ise evin yarısında eşi Tako binti Garabet, diğer yarısında kardeşinin oğlu Anton veled Saçok sakin olacak, bunlardan kim ölürse diğerinin hissesini de o tasarruf edecektir²³. Anton'un ölümünden sonra evin geliri ve oturma hakkı Anton'un evladında olacak, onların inkırazından sonra mütevellî, evi kiraya verecek bu kira geliri ise Galata'da Sultan Bayezid Mahallesi'ndeki Çerçis Kilisesi²⁴ olarak bilinen Ermeni kilisesinin avarızı ile masraflarına sarf edilecektir. Kilise zamanla yıkılırsa ve tekrar yapımı mümkün olmaz ise evin kirası, Ermeni fukarasına verilecektir. Vakfın tevliyet görevini ise ölene kadar kendisi öldükten sonra da Anton ve onun evladı yürütecektir²⁵.

Bu vakfiye tipik bir aile vakfına aittir. Vakıf kurucusu Melkon'un vakfın tescili esnasında mütevellî olarak Mehmed Ağa bin Hasan isimli bir Müslümanı tayin etmiş olması önemli bir ayrıntıdır.

Nazlı binti Dügüncü Vakfı (28 Cemaziyevvel 1136/23 Şubat 1724)

Nazlı binti Dügüncü, Galata'da Şeyh Ferhad Mahallesi'nde bulunan üç katlı evini, arsasını ve mukataa usulü ile arazisi başka bir Ermeni vakfına ait olan mülk evinden oluşan yerlerini vakfetmiştir. Vakfın tescil mütevellîsi o dönemin Ermeni Patriği Ohannes veled Mikhitar'dır²⁶. Vâkîfe, hayatta oldukça vakfının

22 Tescil mütevellîsi, vakıfların şer'î olarak tescil edilmesi veya kurulması sırasında vâkıfın tayin ettiği ve vakfın murafaalı olarak gerçekleşen tesisi esnasında taraf olan kişidir. Vakıf tescil edildikten sonra görevi sona erip şartlarda zikredilen mütevellî her kimse vakfın idaresine o bakardı. Bu mütevellî, vakfiyelerde genellikle "*li-ecli 't-tescil mütevellî*" olarak zikredilmiştir. Nazif Öztürk, "Mütevellî", *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 32: 217. Örneğin; "...İstanbul'da Câmî'-i Şerîf-i Ayasofya-i Kebîr Mahallesi sâkinlerinden sâhibü'l-hayrât ve 'l-hasenât farü'l-a'yân Zülfikâr Efendi bin Abdüddeyyân nâm serrâc-ı sultanî el-mevkûfâtî sâbika fi'd-devleti'l-hâkânî meclis-i şer'î hatîr-i lâzîmü 't-tevkîrde vakf-ı âtiyü 'l-beyâna li-ecli 't-tescil mütevellî nasb ve ta'yîn eylediği fahrü'l-akrân Hürrem Bey bin Abdülmennân nâm Kâtib mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm edip..." BOA. EHM. ŞS, 1, s. 92b-2.

23 Yarım hisseli şartlar, vâkıfın ölümünden sonra anlaşmazlıklara neden olduğu bilinmektedir. Bu konuda geniş bilgi ve örnekler için bkz. Biçer, "Vakıflarda Bir İhtilaf Meselesi: Müşterek Tasarruf ve Yarım Hisse," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* no. 9 (2022): 603-625.

24 Galata Surp Krikor Lusaroviç Kilisesi olarak bilinmektedir. Kefeli bir tüccar tarafından 1391'de satın alınan arazi üzerine 1436'da yaptırıldığı düşünülmektedir. Geniş bilgi için bkz. Elmon Hançer, "Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri," *Geçmişten Günümüze Beyoğlu*, C. II (İstanbul: 2004): 509-512.

25 BOA. İSTM. ŞS. 14.d (Galata Mahkemesi), 210, 73a.

26 Kendisi 1715-1741 tarihleri arasında patriklik yapmıştır. Bu patrik zamanında İstanbul'daki Ermeni kiliseleri noktasında büyük bir inşa ve gelişme dönemi yaşandığı anlaşılmaktadır. İsmi kaynaklara genellikle "Bitlisli Hovhannes Golod" şeklinde geçmektedir. Bkz. Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, Çev. Elmon Hançer, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları), 7; ayrıca bkz. aynı

mütevelliliğini kendisi yapacak, vakfettiği mülklerinin tasarrufu kendisinde olacaktır. Buralardan bazılarının kiralanmasıyla elde edilecek gelirleri de kendi giderlerine kullanacaktır. Gelirlerin fazlalıkları ise mütevelli eliyle Kudüs'te bulunan Maryakop Kilisesi²⁷ fukarasının masraflarına sarf olunmasını istemiştir. Kendisinden sonra vakfın tescil mütevellisi olan Patrik Ohannes'in mütevelli olmasını, onun ölümünden sonra ise vakfa Ermeni taifesinin Kudüs mütevellisi olanların mütevelli olmasını şart etmiştir. Maryakop Kilisesi zamanla harap olduğunda ise vakfın gelirleri Kudüs'te sakin olan Ermeni fukaraların kadınlarına (müenneslerine) harcanmasını istemiştir²⁸.

Vakfiyedeki bilgilerden hareketle, o dönemde görev yapan Ermeni patriği Ohannes veled Mıkhitar'ın, kurucunun hem tescil mütevellisi hem de kendisinden sonra vakfın mütevellisi olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum Osmanlı Ermeni toplumu üzerinde patrikhanenin XVIII. yüzyılda vakıf işlemlerinde etkisinin olduğunu ve özellikle de tevliyet görevlerine patriğin tayin edilebildiğini göstermektedir. Ancak vakfiyede bizzat patrikhaneye dair bir hayır şartı bulunmamaktadır²⁹. Vakfın hayır yönü olarak ta, patriğe ya da İstanbul'da bulunan Ermeniler yerine Kudüs'teki Maryakop Kilisesi ile Kudüs'teki fakir Ermeni kadınların seçildiği görülmektedir³⁰.

Şöhret veled Kirkor Vakfı (14 Receb 1168/26 Nisan 1755)

Beşiktaş Ortaköy'deki Ermeni mahallesinde yaşayan Şöhret veled Kirkor, kendi mülkü olan ancak arazisi Sultan Bayezid Vakfı'na ait olan evini ölmeden evvel vakfetmiştir³¹. Kurucu, vakfın tescili sırasında Ermeni Kilisesi vakfının

eser, s. 67; Türkiye Ermenileri patrikliğinin internet sayfasında Bitlisli Hovhannes IX. Golod olarak yer almaktadır. Biz metinde, vakfiyede geçen şekliyle ismine yer verdik. Bkz. <https://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/patriklerimiz-patriklik-makami/> (Erişim Tarihi: 17 Aralık 2024)

27 Bu kilise, Kudüs'te yaşayan Rum ve Ermeniler arasında özellikle buraların tasarrufu konusunda ihtilafa sebep olmuş kiliselerden birisidir. Bu konuda Kudüs Rum Patriği Basyus'un Sultan IV. Mehmed'e yazdığı arzuhal ve sonrasında Ermeniler'in bu kiliseye yönelik müdahalelere izin verilmemesine dair çıkartılan emir için bkz. *Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi*. haz. Numan Yekeler vd., (İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 71.

28 BOA. İSTM. ŞSC. 14.d (Galata Mahkemesi), 256, 20b.

29 Bkz. "*Kadınko, Ruhi ve Ruçine benât-ı Hiros'un Para Vakfı*".

30 Kudüs'te yaşayan çeşitli gayrimüslim unsurlar, buradaki kiliselere yönelik şartlar taşıyan vakıflar kurmuşlardır. Bununla birlikte Osmanlı coğrafyasında yaşayan diğer gayrimüslimler için de Kudüs ve buradaki kiliselerin önemli olması sebebiyle vakıf şartlarına Kudüs'teki kiliseleri de ekledikleri görülmektedir. Abdullah Çakmak, "Osmanlı Yönetim Merkezi'nin Kudüs Vakıfları Gündemi (1798-1841)," *Journal of Islamic Studies* no. 19 (2019): 58.

31 Kayıt, vakfiye değil, vâkıfın büyük oğlu olan Bahçıvan Mikayil'in vakfa müdahalesiyle ilgili davası ve bu davada vakfiyenin şartlarının yazılmasından yola çıkılarak ortaya konulmuştur.

mütevellisi olan Papa Eknados veled Sarmasd'ı tescil mütevellisi olarak tayin etmiştir. Vakfın şartları, bahçenin ve evin kiralanarak, zemininin mukataası olan Sultan Bayezid Han vakfına senelik 4 akçelik ücreti ödendikten sonra, günlük 4 akçe ile Ortaköy'deki Ermeni fukarasına verilmesini içermektedir³². Vâkîf, ölümünden sonra evlatlarının evi kiralayarak tasarruf etmelerini, aynı zamanda mukataayı ve söz konusu kira bedelini Ermeni fukarasına vermelerini şart etmiştir. Evladının neslinin son bulmasından (inkırazından) sonra ise icare-i muaccele ve müeccele³³ ile başkalarının kiralamasını, elde edilecek gelirin de yine Ermeni fukarasına verilmesini istemiştir³⁴.

Vakfın tescil mütevellisi olarak belirlenen ve Ortaköy'deki Ermeni kilisesi mütevellisi olduğu bilgisi verilen Papa Eknados'un mütevellisi olduğu kilisenin Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi olma ihtimali yüksektir³⁵. Vakıf her yönüyle klasik bir aile vakfı görüntüsüne sahiptir. Ancak vakfiyede ilginç bazı detaylar da dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi vâkîfın, evin tasarrufunu evlatlarına 'kiralama' usulüyle bırakmış olmasıdır -ki bu şekilde bir şart oldukça nadirdir. Genellikle evlatlık vakıflarda, özellikle de ev gibi hakk-ı süknâ adı verilen oturma hakkını haiz akarların kullanımları, evlatlara herhangi bir kira bedeliyle bırakılmamıştır. Ancak bu vakıfta, kurucunun evlatlarından da kira

32 Mukataa, kiracısına hususi haklar sağlayan bir kiralama şekliydi. Mukataanın en önemli noktası, vakıf olan bir binanın yıkılmasından sonra arazisinin vakıf olarak kalıp arazinin üst kullanım hakkının kiracıya verilmesiydi. Arazinin kiracısı ise bu araziye dilediği gibi kullanma hakkına sahip oluyor, arazinin üzerine yaptığı bina ya da diktiği ağaç mülkü oluyordu. Burayı isterse vakıf da yapabilme salahiyetine sahipti. Kiracı yalnızca arazinin kirasını vakfa ödemekle yükümlüydü. İbn-i Âbidin, *Reddü'l-Muh-tar*, 306-309; Ali Haydar Efendi, *Tertibü's-Sunûf fî Ahkâmi'l-Vukûf* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1240), 95/Madde: 144.

33 Kiralama usulü olarak icare-i muaccele, kiralama sırasında kiracıdan alınan peşin parayı, müeccele ise aylık ya da senelik belli bir ücretin ödenmesini ifade etmektedir. İcare-i muaccele ve müecceleli kiralamalar, çift kira bedelli kiralama ve kiracısına bir dizi haklar sunan icareteynle karıştırılabilmektedir. Ancak herhangi bir hak sunmadan kiracısının ön ödeme (muaccele) ve senelik yaptığı belli bir süre ile yapılan ödemeyi kasteden (müeccele) ve bu şekildeki kira akitleri icareteyn olarak düşünülmemelidir. Nitekim icareteyn uygulaması XVI. Yüzyılda ortaya çıkarak kiracısına ferağ ve kayd-ı hayat gibi bir dizi haklar sunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*, (İstanbul: Klasik Yayınları, ۲۰۱۴), 79-83; Biçer, "Haremeyn Evkaf Müfettişliği Sicilleri Ekseninde Vakıf Problemleri ve Çözüm Yolları (1587-1615)," (Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 147-151; Sıdkî, *Gedikler*, haz. Kamil Ali Gynaş, (Ankara: Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi Yayınları, 2004), 6-7; Berkî, *Vakıflar*, 152. Ömer Hilmi Efendi, *Ahkâmu'l-Evkâf*, 85-88.

34 BOA. İSTM. ŞSC. 14.d (Galata Mahkemesi), 335, 6a.

35 Söz konusu kilisenin, 1725 senesinde, yukarıda ele alınan bir vakfiyede tescil mütevellisi olarak yazılan Nazlı binti Döğüncü Vakfı'nda da ismi geçen Ohannes veled Mıkhitar (Hovhannes IX Golod)'ın 1725'te kendisi tarafından yaptırıldığı bilgisi bulunmaktadır. Bkz. <https://www.turkiyegermenileripatrikligi.org/site/surp-asdvadzadzin-ermeni-kilisesi-ortakoy-2-bolge-bogazin-avrupa-yakasi/> (Erişim tarihi: 20 Aralık 2024)

bedeli alınması ve bu bedelin de vakfın hayri yönüne kullanılmasını şart etmiş olması vakıf sistematığı açısından önemli bir ayrıntıdır³⁶. Kurucu, vakfının hayır şartını Ortaköy’de bulunan Ermeni fukarası olarak belirlemiştir.

Gül binti Ohannes Para Vakfı (1 Muharrem 1203/2 Ekim 1788)

Balat Kapısı’nda Hacı İsa Mahallesi’nde yaşayan Gül binti Ohannes, 1.800 kuruşunu vakfetmiştir. Vakfın tescil mütevellisi Mehmed Sadık Ağa bin Abdullah isimli Müslüman bir kimsedir. Vakfın şartları ise şöyledir: Mahallede bulunan kilisenin³⁷ avarız vakfına³⁸ kim müteveli olursa, para vakfının da mütevellisi olacaktır. Vakfedilen 1.800 kuruş, müteveli eliyle işletilerek³⁹ elde edilen gelir, Balat’taki *kilise fukarasının* avarızına sarf edilecektir. Zamanla bu şartlara riayet olunamazsa elde edilen gelir Ermeni fukarasının ihtiyaçlarına harcanacaktır⁴⁰.

Vakfın tescil mütevellisinin Müslüman olması vakfiyede dikkat çekici bir husustur. Bununla birlikte, vakıf teamüllerine uygun bir şekilde yukarıdaki örnek vakıflarda olduğu gibi ‘*Ermeni kilise fukarası*’ ibaresi üzerinden vakfın hayri şartlarının kurgulandığı görülmektedir. Ancak vakfiyede herhangi bir kilise ismi bulunmamaktadır. Bunun sebebi, Osmanlı Devleti’nde cemaatlerin ve mahallelerin dini bir yapı çevresinde oluşturulmaya çalışılması sebebiyle Hacı İsa Mahallesi’nde bulunan kilisenin kastedilmesinden kaynaklanmaktadır.

36 Örneğin İstanbul’da evlatlık olarak kurulmuş olan Hesnâ Hatun Vakfı’nın şartları için bkz. BOA. İSTM. ŞŞC. 04.d (EHM. ŞŞ), 1, 7b-1; Evlatlık vakıfların hukuki boyutuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Münir Yaşar Kaya, “İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Aile Vakıfları,” (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

37 Bu kilisenin ismine vakfiyede yer verilmemiştir. Ancak Balat’ta bulunan Surp Hreşdagabet Kilisesi olma ihtimali yüksektir. Lale Yılmaz, “İstanbul’da Ermenilere Tahsis Edilen Bizans Kiliseleri Üzerine,” *Tarih ve Gelecek Dergisi* no. 4 (2018): 51.

38 Avarız vakfı, bir köy veya mahallede bulunan halkın ödemekte güçlük çektikleri çeşitli vergilerin veya ihtiyaçların karşılanması için kurulmuş vakıflardır. Mehmet İpşirli, “Avâız Vakfı,” *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 4: 109.

39 Bu ifade vakfiyede “*istirbah ve istiğlal*” ifadesiyle vakfiyede yer bulmuştur. Bu da söz konusu ana paranın ilave bedel karşılığında idâne, yani kredi şeklinde (istirbah) kullanılması (istiğlal) maksadını taşımaktadır. Elde edilen gelirle vakfın hayri şartları sağlanacaktır. Para vakıflarıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 53-54; Hamza Keleş, “Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadî Sonuçları Üzerine Bir Çalışma,” *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* no. 21 (2001): 189-207; Ahmet Köç, “XVI. Yüzyılda Silistre Sancağında Para Vakıflarının Gelişimi,” *XVIII. Türk Tarih Kongresi* 2, (Ankara, 2018), 311-328; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 116-118; Sedat Yenice, “Genel Olarak Para Vakıfları,” *Düşünce Dünyasında Türkiz* 8 (2017): 73-75.

40 BOA. İSTM. ŞŞC. 20.d (Rumeli Kazaskerliği), 382, 31a-32b.

Dolayısıyla söz konusu kilise fukarası ile bu kiliseye bağlı Ermenilerin kastedildiği söylenebilir.⁴¹

Keresteci Edirneli Agop veled Ağya Vakfı (29 Rebiulevvel 1211/2 Ekim 1796)

Söz konusu vakfiye, Üsküdar'a bağlı Beylerbeyi'nde oturan Keresteci Agop veled Ağya'nın vakfına aittir. Vâkif, kayıt sırasında kayınbiraderi Karabed veled Mirza'yı tescil mütevellisi olarak belirlemiştir. Vakfın mülkleri, Üsküdar Yenimahalle'de bulunan evler, kahvehane, demirci dükkânı ve Behram Kethüda Vakfı'na ait olan arsa üzerindeki bahçe, değirmen, mahzen ve evlerden oluşmaktadır. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre Yenimahalle'de iki yere çeşme de yaptırmıştır. Vakfın şartları ise şöyledir: vakfın tevliyetini sağ oldukça kendisi icra edecek, öldükten sonra ise eşi Berâyan binti Mirza, onun vefatından sonra ise evlatları, evladın inkırazından sonra ise aynı mahallede oturan *reyadan*, doğruluğuyla namzet ve idareye kadir olan bir kimse, vakfa tayin edilen nâzırın arzıyla mütevellî olacaktır. Vakfın nezaretini Rumeli kazaskeri, vakfın kâtipliğini⁴² Mehmed Sadık Efendi, câbiliğini⁴³ ise oğlu es-Seyyid Mehmed Efendi yapacaktır. Onlardan sonra ise yine Müslümanlar arasından bu görevliler seçilecektir. Her yıl vakfın nezareti ve muhasebesine bakacak Haremeyn müfettişine 30'ar kuruş, imza harcı olarak 15'er kuruş ve kayıt için 3'er kuruş verilecektir. Vakıf yapılan evler, icareteynle, bahçe ise icare-i vahide ile kiraya verilecek ve gelirinden öncelikle bu arsanın mukataası ödenecektir. Günlük 20 akçe mütevellîye, 5'er akçe kâtip ve câbiye verilecek, yaptırdığı iki çeşmede görev alacak 2 su yolcuya ise 4 akçe, 2 taşkeslere ise 1'er akçeden 2'şer akçe verilecektir. Yine günlük 1'er akçe Yenimahalle fukarasına ve günlük 7 akçe Sulumanastır etrafında oturan fukaraya ve günlük 7 akçe Tarlakapı dışında hastalar için kurulan hastanede⁴⁴ yatan fukaraya, günlük 7 akçe ise Yenikapı yakınlarında mevcut olan Cüce Çeşmesi'nde

41 Ömer Düzbakar, "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri," *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* no. 4 (2003): 99; Mehmet Canatar, "1009 /1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler," *Osmanlı İstambul*, ed. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan, (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014), 291-293.

42 Vakfın kayıt işleriyle uğraşan kimse. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lugatçesi," *Vakıflar Dergisi* no. 17 (1983): 57.

43 Vakfın gelirlerini toplayan kimse. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf İstılahları Lugatçesi," 56.

44 Vakfiyede "hastane" ifadesi açıkça yer almamakta, bunun yerine "menzil-i kebir" şeklinde bir tanım-lama kullanılmaktadır. Bu nedenle, söz konusu yapının hastane işleviyle kullanıldığı sonucuna varmak mümkündür.

bulunan Ermeni mektebi ile Üsküdar Selamiye'deki Ermeni mektebindeki öğrencilere sarf edilecektir. Her yıl 40 kuruş da Kudüs'teki Maryakop Manastırı fukarasına ve 40 kuruş da Çekli Manastırı fukarasına verilecektir. Bunlara ilaveten her birine senelik 15 kuruştan toplamda 45 kuruş, Van'daki üç Ermeni manastırındaki fukaraya gönderilmesini şart etmiştir.⁴⁵

Bu vakfiyenin detaylarından Osmanlı topraklarında gayrimüslim okullarının kurulmaya başladığını okumak mümkündür. Yine kurucunun, vakfına kâtip ve câbi olarak seçtiği kimselerin Müslüman olduğu da vakfiyede dikkat çeken ayrıntılardandır. Nitekim aşağıda görüleceği üzere XIX ve XX. yüzyıla tarihlenen vakfiyelerde bu şekilde bir uygulama örneğine rastlanılmamaktadır. Vakfın tevliyet ve nezaret şartları da önemli ayrıntılar barındırmaktadır. Vâkıf, evlatlarının inkırazından sonra mütevellî olarak atanacak kişiyi tarif ederken, Yenimahalle'de oturan reayadan birisinin bizzat nâzırın arzıyla seçileceğini ifade etmiştir. Vâkıf burada, *reaya* ifadesine başvurarak hususi bir tayin yapmamıştır, dolayısıyla Müslümanlar arasından da mütevellî seçilebilecektir. Yine vakfa nâzır olacak kişi de Rumeli kazaskeridir. Dolayısıyla inkıraz şartlarının vuku bulmasından sonra vakfın mütevellîleri ve diğer görevlilerinin seçimi, onun görüşüne bırakılmıştır. Bu ayrıntılar, XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı gayrimüslim toplumu nezdinde toplumsal manada etnik bir ayrımın keskin olmadığını düşündürmektedir. Burada vâkıf, bizzat vakfının gözetilip korunması konusunda nâzır olarak, hatta vakfının gelir giderinin kaydedilmesi ve gelirlerinin toplanması noktasında Müslümanlara cihet taksiminde bulunmuştur. Vakfın hayri şartlarına bakıldığında ise '*taamiyye*' ve '*fukara*' özelinde tahsisler yapıldığı anlaşılmaktadır. Dikkat çekici husus, bu dönemde gayrimüslim okullarının Osmanlı topraklarında var olmasıdır -ki örneğin Van'da 3 tane Ermeni okulunun bulunduğu vakfiyede açıkça belirtilmektedir.⁴⁶

45 BOA. İSTM. ŞŞC. 05.d (Kısmet-i Askeriye), 685, 44a-2; 44b; Keresteci Agop'un vakfına ait, "19 Rebiülevvel 1211 (22 Eylül 1796) tarihli vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür Tescil Daire Başkanlığı Arşivi'nde 610 numaralı defterin 98. sayfasının 131. sırasında da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu vakfiyeden yola çıkarak, Habibe Kazancıoğlu 2016 yılında, "*XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dönemine Ait Bir Gayrimüslim Vakfiyesi Örneği: Edirneli Keresteci Agop'un Vakfiyesi*" başlıklı bir makale yayınlamıştır. Ancak biz bu çalışmada, Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'ne ait 685 Numaralı Şer'iyye Sicilinin 44a-44b sayfaları arasındaki vakfiyeyi esas aldık. Söz konusu makale için bkz. Habibe Kazancıoğlu, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dönemine Ait Bir Gayrimüslim Vakfiyesi Örneği: Edirneli Keresteci Agop'un Vakfiyesi," *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* no. 18 (2016): 283-297.

46 Bu okulların isimlerine dair Ermeni milliyetçiliği üzerine yayın yapan bazı internet sayfalarında bilgiler yer almaktadır. Bu yayın organlarında, söz konusu okulların, Surp Vartan Kilisesi, Araruts ve Noraşen kiliselerinin okulları olduğu bilgisi bulunmaktadır. <https://www.houshamadyan.org/tur/mappottomanempire/vilayet-of-van/kaza-of-van/education-and-sport/translate-to-tuerkisch-schools-i.html> (Erişim Tarihi: 20 Aralık 2024)

Eva binti İna'nın Para Vakfı (5 Cemaziyelevvel 1250/9 Eylül 1834)

Tophane'de Firuzağa Mahallesi'nde oturan Eva binti İna, 2 bin kuruşunu vakfetmiştir. Vakfın tescil mütevellisi, Üç Horan Kilisesi olarak bilinen kilisenin rahiplerinden olan aynı zamanda vâkifenin eşi Zekeriyya veled Melkon isimli kişidir. Vakfın şartları şöyledir: söz konusu 2000 kuruş, müteveli eliyle işletilecek, geliri ise yine Üç Horan Kilisesi denilen kilise ile Çerçis isimli Ermeni kilisesinin rahipleri olan eşi ve tescil mütevellisi olan Zekeriyya, Maroros, Reboylar, Maniler, Gabriyel, Marob, Samoyler, Sarkis, Britans, diğer Sarkis, Ovannes, Abraham, Krikor, Banidyar, Melkon, Yariskompos, Tatyos, David, Bedros ve Esteban isimli rahipler ile bu kişilerin yerlerine tayin olunan rahiplerin eşlerinin yemeklerine ve diğer ihtiyaçlarına sarf olunacaktır. Vakfın gelirlerinden fazla kalır ise fukara Ermeni çocuklarına harcanacaktır. Yine bu para kullanılarak, münasip yerlerden uygun olması durumunda *-düşükçe-*⁴⁷ akar satın alınacak ve icareteyn ile buralar başkalarına kiralanarak geliri zikredilen yerlere sarf olunacaktır. Zamanla vakfın bu şartlarına riayet mümkün olamazsa vakfın geliri, Ermeni fukarasına verilecektir. Vakfa tescil mütevellisi olarak tayin edilen Rahib Zekeriyya sağ oldukça tevliyet görevini yapacak, ondan sonra ise evladı, evladın inkırazından sonra Üç Horan Kilisesinin rahiplerinden biri mütevellilik görevini üstlenecektir.⁴⁸

Öncelikle Üç Horan Kilisesi olarak ifade edilen kilise, bugün Beyoğlu'nda bulunan Surp Yerrortutyun Kilisesi'dir. Bu kilise 1807 senesinde yandıktan sonra 1836 senesinde yeniden inşaatına başlanmış, 1838 senesinde ise ibadete açılmıştır.⁴⁹ Ancak vakfiyedeki ifadelerden anlaşıldığına göre burada vakfın tescili sırasında, yani 1834 senesinde de görevlilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyede geçen Çerçis Kilisesi ise Surp Krikor Lusaroviç Kilisesi'dir.⁵⁰

İsimleri hayır şartlarında zikredilen 20 tane rahibin kaç tanesi Üç Horan Kilisesi görevlisinin, kaç tanesinin ise Çerçis Kilisesi görevlisi oldukları vakfiye metninden anlaşılamamaktadır. Ancak Üç Horan Kilisesi'nin o tarihlerde kullanılamayacak durumda olması sebebiyle bu kişilerin çoğunluğunun Çerçis Kilisesi'nde görev yaptığı sonucuna ulaşılabilir. Vakfın

47 Vakfiyede, '*düşükçe*' ifadesi kullanılmaktadır. Bu ifadenin *uygun şartlar oluştuğunda ya da akar bulunduğunda* şeklinde çevrilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

48 BOA. İSTM. ŞSC. 14.d (Galata Mahkemesi), 686, 26a.

49 Elmon Hançer, "Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri," *Geçmişten Günümüze Beyoğlu 2*, (İstanbul:2004), 13.

50 Bkz. Hançer, "Galata ve Pera'daki Ermeni Kiliseleri," 509-512.

kurucusu olan Eva binti İna, Üç Horan Kilisesi'nin rahiplerinden Zekeriyya veled Melkon'un eşidir. Vâkife, hayır şartı olarak, bu kiliselerde görev yapan rahiplerin eşlerinin yemek masrafları ve çeşitli ihtiyaçlarını belirlemiştir. Buradan da anlaşıldığına göre, bu dönemde bizzat *kilise görevlileri ve gayrimüslim okulları ile buraya bağlı kişiler* vakfiyelerde ön plana çıkmaya başlamıştır. Vakfın son hayır şartında mevcut hayır şartına riayet olunamazsa “*galle-i vakf-ı mezkûr mutlakan Ermeni fukarasına harç ve sarf oluna*” denilerek vakıftan faydalanacak kişilerin Ermeniler olacağına özellikle vurgu yapılmış olması da önemli bir ayrıntıdır.

Kadinko, Ruhi ve Ruçine benât-ı Hiros'un Para Vakfı (15 Rebiülevvel 1300/24 Ocak 1883)

Büyükdere'de Payas Caddesi'nde 48 numaralı sahil hanede (yalı) yaşayan Ermeni Kadinko, Ruhi ve Ruçine isimli kadınlar, 200 adet 100.000 mecdi altınlarını vakfetmişlerdir. Vakfa müteveli olarak Oduncu Kano Mohabkos veled Ohannes isimli Ermeni seçilmiştir. Vakfın şartları ise şöyledir: Vakıftan hasıl olan gelir üçe pay edilecek, bir kısmı, İstanbul'da yaşayan Ermeni fukaraların nafakalarına verilecek, diğeri, Ermeni ruhban ve keşiş mektebinin gerekli işleri ile İstanbul'da bulunan Ermeni patrikhanesine, diğer yarısı ile de akar satın alınacaktır.⁵¹

Hemen belirtelim ki, vakfiyede bahsedilen Ermeni Ruhban ve keşiş mektebi ile Ermeni *patrikhanesinin* bünyesindeki okul kastedilmiştir. Yine bu vakfın şartnamesinde de *düşükçe akar satın alınması* ile ilgili ifade de önemlidir. Bu şartla, *uygun fiyat ve şartlarda* akar satın alınması kastedilmektedir.⁵²

Vakfiye, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarında önemli siyasi değişimlere yol açan ve tarihe “93 Harbi” olarak geçen savaşın hemen sonrasına tarihlenmektedir. Söz konusu savaş, Osmanlı Devleti'nde büyük yaralar açmış, Osmanlı Devleti bünyesindeki gayrimüslim tebaa açısından da önemli sonuçları olmuştur. Savaş sonrasında imzalanan Edirne mütarekesi ve Ayastefanos Antlaşması ile Erzurum başta olmak üzere Kars, Ardahan, Artvin ve Batum Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış, Balkanlar'da Bulgar Devleti kurulmuş, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlıkları tanınmış, Bosna

51 BOA. İSTM. ŞSC. 14.d (Galata Mahkemesi), 913, 52-1.

52 BOA. İSTM. ŞSC. 14.d. (Galata Mahkemesi), 913, 52-1.

Hersek'in özerkliği kabul edilmiştir. Ruslar tarafından dayatılan Rumeli'de yaşayan Hristiyan tebaa için de ıslahat yapılması maddesi onaylanmıştır.⁵³ Tüm bu siyasi gelişmelerden mevcuttaki Osmanlı gayrimüslimleri de etkilenmiştir. Örneğin bu savaş sonrasında, Rusların Osmanlı'nın doğusundaki kazanımlarını fırsat bilen Ermeniler, Balkanlar'daki Hristiyan tebaaya yönelik yapılacak ıslahatların bir benzerini Doğu'daki Ermeniler için de yapılmasını istemişlerdir. Yine, bu savaş öncesine kadar genelde Devlet'in yanında bir görüntü çizen Ermeni patrikhanesi de savaş sonrasında Osmanlı'ya karşı bir tutum değişikliğine gitmiştir.⁵⁴

Takuhi binti Artin'in Su Vakfı (25 Şevval 1325/1 Aralık 1907)

Gedikpaşa'da Bostanali Mahallesi Müslim Sokağı'nda 24 numaralı evde oturan Takuhi binti Artin isimli Ermeni kadına ait olan bu vakfiye bir su vakfına aittir. Vakfiyedeki bilgilere göre, Takuhi binti Artin daha önce aynı mahallede bulunan Surb Mesropyan Kilisesi⁵⁵ içerisine bir çeşme binası yaptırmıştır. Akabinde ise kendi evine akan kırk çeşme ismiyle bilinen sudan bir kısmını okul içerisindeki bu çeşmeye akıtmak istemiş bunu da vakıf yapmıştır. Vâkıfe Takuhi, tescil işlemi sırasında aynı mahallede oturan Kevork Efendi veled Kabriyel tescil mütevellisi olarak tayin etmiştir. Kurucu, vakfa mütevellisi olarak Ermeni patriğini belirlemiş ve “*her kim Ermeni patriği bulunur ise mütevellisi ola*” diyerek bunu kaydettirmiştir. Bu vakfın kurulduğu esnada Ermeni patriği, Mağakya Ormanyan'dır.⁵⁶ Dolayısıyla vakfın ilk mütevelliliği görevini de bu patrik yapmıştır.⁵⁷

53 Geniş bilgi için bkz. Yuluğ Tekin Kurat, “1877-78 Osmanlı Rus Harbinin Sebepleri,” *Belleten no. 26* (1962): 567-592; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 85-88; Bekir Sıtkı Baykal, “93 Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri,” *Belleten no. 5* (1941): 351-392; Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler-93 Harbi ve Mısır Meselesi*, (İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayınları, 2019); Mahir Aydın, “Doksanüç Harbi,” *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. IX, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994): 498-499.

54 Ramazan Erhan Güllü, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu,” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 66-68.

55 1835 senesinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından kurulan okulardan. Bugünkü bilinen adıyla Gedikpaşa Ermeni Mektebi. Bkz. Kevork Pamukciyan, “Gedikpaşa'da Ermeniler,” *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 11, (1958): 6073; Ayşe Aksu, “Ermeni Okulları,” *Türk Maarif Ansiklopedisi*. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/azinlik-okullari> (Erişim tarihi: 15 Ağustos 2025).

56 Sultan II. Abdülhamid ile ilişkileri gayet iyi olan Ormanyan, 1896 ila 1908 seneleri arasında patriklik yapmış, 1908 senesinde ruhanî liderlik seçimini İzmirliyan'a karşı kaybetmiştir. Bkz. Canan Seyfeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi,” *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2. Basım Ek-1, (Ankara: 2020): 669.

57 BOA. İSTM. ŞSC. 7.d (Ahi Çelebi Mahkemesi), 530, 52-2.

Yukarıda ele alınan son iki vakfiyede Ermeni patrikhanesine dair tahsislerin bulunduğu açıkça görülmektedir. Ancak bir önceki yüzyıllarda kurulan vakfiyelere bakıldığında patrikhaneye dair hayır tahsislerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu iki vakfiyede hem mektep hem de patrikhaneye dair tahsislerin bulunmasının sebebi, iki mektebin de Katolik ya da Protestan Ermeni mektebi değil, bizzat patrikhane tarafından kurulmuş olmasıdır. Patrikhanenin mektep kurması konusu ise bu noktada önem arz etmektedir. Şöyle ki; Osmanlı Devleti’nde kurulan azınlık okullarının önemli bir kısmının misyonerler eliyle kurulduğu bilinen bir gerçektir. Ermenilere yönelik kurulan misyoner okullarının da büyük bir kısmı, Protestan veya Katoliklerce kurulmuştur. Bu okulların asıl amacı, klasik Ermeni inancının içini boşaltarak, Ermeni nesillerinin Katolik ya da Protestanlığa yaklaştırılması ve klasik Ermeni inancının temsilcisi konumunda olan Ermeni patrikhanesiyle bağını yok edilmesi idi.⁵⁸ Ermeni patrikhanesi ise bunun önüne geçmek ve bu misyoner okullarının Ermeni toplumu üzerindeki etkisini kırmak için aforoz, devlete şikâyet gibi uygulamalara başvurmuştur. Patrikhane bunun yanında kendisi de okullar kurarak Ermeni toplumu üzerindeki etkisini arttırmaya çalışmıştır. Dolayısıyla ele alınan iki vakfiyede yer alan okulların bizzat patrikhane tarafından kurulan okullar arasında olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹

Yukarıda ifade edildiği üzere gayrimüslim vakıflarının sahih ve bağlayıcı olmasındaki temel noktanın ‘fukara’ ibaresi olduğuna değinilmiştir. Ancak burada söz konusu vakfın hayır şartlarında ‘fukara’ ibaresine yer verilmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, söz konusu vakfın su vakfi olmasından kaynaklanmaktadır. Burada kurucu, mektep içerisinde daha önce bir çeşme bina etmiş, bu çeşmeye akacak olan suya da vakıf statüsü kazandırmıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, XVIII. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadarki zaman aralığında İstanbul’da kurulan Ermenilere ait vakıflar ele alınmıştır. İstanbul Şer’iyye Sicillerinde bulunan vakfiyelerden hareketle, söz konusu süreçte kurulan

58 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Güllü, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Tutumu,” 29-31. Halit Ertuğrul, *Kültürümüzü Etkileyen Okullar*, (İstanbul: Nesil Yayınları, 2002), 198-201; Ayşe Zamacı, “Vilâyât-ı Sitte’de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri,” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* no. 11 (2009): 73.

59 Ayşe Aksu, “Ermeni Okulları,” *Türk Maarif Ansiklopedisi*. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/azinlik-okullari> (Erişim tarihi: 15 Ağustos 2025).

toplam 8 vakıf tanıtılmış, bu vakıfların kuruluş usulleri, buldukları mahaller ve kurucularının vakfiyede üzerinde durdukları hayır şartları gibi hususiyetler değerlendirilmiştir. Bu bağlamda XVIII. yüzyıla tarihlenen vakfiyeler ile daha geç tarihli vakfiyeler arasında bazı farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. Bu farklılıklardan en önemlileri, XVIII. yüzyıla tarihlenen vakfiyelerde, Müslümanlara yönelik görev tahsisleridir. Bu döneme ait kimi Ermeni vakıf kurucuları, mütevellî, tescil mütevellisi, nâzır gibi vakıf idaresinde en üst mevkide yer alan görevlere Müslümanları tayin edebilmişlerdir. Yine bu dönemde Osmanlı'da var olan ibadetgâh-cemaat mantığıyla belli kiliselere, daha doğru ifadeyle kilise cemaatine yönelik hayır şartları ağırlık basmaktadır. Kudüs'te bulunan Maryakop Kilisesine yönelik tahsisler de yine XVIII. yüzyıla ait vakfiyelerde dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti'nde sosyal ve siyasi olarak problemlerin yoğun olduğu ve Osmanlı'da azınlıklarla ilgili gelişmelerin yaşandığı XIX. yüzyıl ve sonraki tarihlere ait vakfiyelerde ise Müslümanlara yönelik cihet tayini yapılmadığı ve daha çok Ermenilerle ilgili görev tahsislerinin yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır. Bu döneme ait vakfiyelerde, okullara ve patrikhaneye yönelik tahsislerin yoğunluğu ise açıkça görülmektedir. Özellikle XIX. yüzyıldaki sosyal ve siyasi gelişmelere paralel olarak Ermeni milleti üzerinde patrikhanenin etkisinin artması sebebiyle bu dönemde kurulan vakfiyelerde de aynı şekilde patrikhane ve patrikhane tarafından kurulan okullara yönelik tahsisler dikkat çekmektedir. Ayrıca, vakıf kurucularının bu dönemde tahsislerini yalnızca kendi etnik kimliklerinden gelen kişilere ve bu kimlikle ilişkilendirilen mekânlara yönelik olarak gerçekleştirdikleri de ifade edilebilir.

Temelde iki farklı yüzyıl çerçevesinde ve İstanbul özelinde bakıldığında, XVIII. yüzyılda daha fazla vakıf kurulduğu XIX ve XX. yüzyılların başına kadarki süreçte vakıf sayısının azaldığı görülmektedir. Şüphesiz bunun sebebi aynı yüzyıllarda yaşanan siyasi gelişmelerdir. Vakıflar kendi içerisinde değerlendirildiğinde de nitelik olarak farklılık göstermektedir. Ele alınan 8 vakfiyeden 1'i su vakfî, 3 tanesi para vakfî, 4 tanesi ise aile vakfidir. Vakıfların, ağırlıklı olarak Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı mahallelerde konumlandığı görülmektedir. Özellikle Galata bölgesi ve civarında vakıf sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. HAT. (Hat-ı Hümâyûn) 1462.11.

BOA. İ.MMS. (İrade Meclis-i Mahsus) 1.24.

BOA. İSTM. ŞSC. 14.d (Galata Mahkemesi), 210, 73a; 256, 20b; 335, 6a; 686, 26a; 913, 52-1.

BOA. İSTM. ŞSC. 04.d (Evkaf-ı Hümayun Mahkemesi), 1, 7b-1; 92b-2.

BOA. İSTM. ŞSC. 20.d (Rumeli Kazaskerliği), 382, 31a-32b.

BOA. İSTM. ŞSC. 05.d (Kısmet-i Askeriye), 685, 44a-2; 44b.

BOA. İSTM. ŞSC. 7.d (Ahi Çelebi Mahkemesi), 530, 52-2.

Kitap, Makale ve Tezler

Ahmed Vefik Paşa. *Lehçe-i Osmani*. İstanbul: Cemiyet-i Tedrisiyye-i Osmaniyeye, 1876.

Akgündüz, Ahmed. *İslâm ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1996.

Ali Haydar Efendi. *Tertîbü's-Sunûf fî Ahkâmi'l-Vukûf*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1240.

Alkan, Mustafa. "Ayazmend'de Bir Müslim ve Gayrimüslimin Kurduğu Ortak Vakıf." *Türk Yurdu*, no. 23/26 (2006): 53-59.

Alkan, Mustafa. "Azınlık Vakıfları." *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, no. 2/4 (2009): 93-111.

Aydın, Mahir. "Doksanüç Harbi." *Diyanet İslam Ansiklopedisi C. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı* (1994): 498-499.

Baykal, Bekir Sıtkı. "93 Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri." *Bellekten*, no. 19 (1941): 351-392.

Berki, Ali Himmet. *Vakıflar*. İstanbul: Cihan Kitabevi, 1940.

Bıçer, Ramazan Hüseyin. "Haremeyn Evkaf Müfettişliği Sicilleri Ekseninde Vakıf Problemleri ve Çözüm Yolları (1587-1615)." Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Bıçer, Ramazan Hüseyin. "Vakıflarda Bir İhtilaf Meselesi: Müşterek Tasarruf ve Yarım Hisse." *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 9, no. 25 (2022), 603-625.

Braude, Benjamin. "Foundation Myths of the Millet System." *Christian & Jews in the Ottoman Empire*, editör Benjamin Braude. Londra: Lynne Rinner, (2014): 65-88.

Canatar, Mehmet. "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler." *Osmanlı İstanbulu*, editörler Feridun M. Emecen vd. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 283-310.

Ceyhan, Muhammed. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Mülk ve Vakıf Edinimi (18. Yüzyıl)." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.

Çakmak, Abdullah. "Osmanlı Yönetim Merkezi'nin Kudüs Vakıfları Gündemi (1798-1841)." *Journal of Islamic Studies*, no. 19 (2019): 47-64.

Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*. çeviren Osman Akinhay. İstanbul: Papirüs Yayınları, 1997.

Doktor Hüseyin Remzi Efendi. *Lugat-ı Remzi*. hazırlayan Ali Birinci. Ankara: Türkiye Yazma Eserleri Kurumu Başkanlığı, 2000.

Düzbakar, Ömer. "Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri." *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, no. 4 (2003): 97-108.

Düzdağ, Ertuğrul. *Fetavayı Ebussuud Efendi*. İstanbul: Şûle Yayınları, 1998.

Ergul, F. Aslı. "The Ottoman Identity: Turkish, Muslim or Rum?" *Middle Eastern Studies* 4, no. 48 (2012): 629-645.

Ertuğrul, Halit. *Kültürümüzü Etkileyen Okullar*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2002.

Gayri-Müslimlere Dair Fetvalar. hazırlayan Pehlül Düzenli. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Güllü, Ramazan Erhan. “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Tutumu.” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.

Güllü, Ramazan Erhan. “Osmanlı Devleti’nde Azınlık Var mıydı? Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim Vatandaşlarının 19. Yüzyılda Değişen Hukuki Statüleri Hakkında Bir Değerlendirme.” *Bilig*, no. 95 (2020): 149-176.

Gürkaynak, Muharrem. “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti.” *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 9, no.2 (2003): 275-290.

Hançer, Elmon. “Galata ve Pera’daki Ermeni Kiliseleri.” *Geçmişten Günümüze Beyoğlu* 2, İstanbul, (2004): 507-538.

Hovhannesyan, Sarkis Sarraf. *Payitaht İstanbul’ın Tarihçesi*. çeviren Elmon Hançer. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

İbn-i Âbidîn. *Reddü’l-Muhtar Ale’-d-Dürri’l-Muhtar*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1983.

İnalcık, Halil. “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler.” *Tanzimat*, editörler Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008: 171-195.

İpşirli, Mehmet. “Avârız Vakfı.” *Diyanet İslam Ansiklopedisi C. 4*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı (1991): 109.

İstanbul Şer‘iyye Sicilleri Vakfiyeler Kataloğu, hazırlayanlar Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul vd., Ankara: İSAM Yayınları, 2015.

Kadı Ebû Yûsuf. *Kitâbü’l-Harâç*. çeviren Ali Özek. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.

- Karal, Enver Ziya. "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi." *Tanzimat*. editörler Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (2008): 113-132.
- Kaya, Münir Yaşar. "İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Aile Vakıfları." Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Kaya, Münir Yaşar. "İslâm Vakıf Hukukunda Mevkûfun Aleyhte Bulunması Gereken Şartlar Açısından 'Vakf Ale'n-Nefs' Meselesi." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, no. 28 (2016): 435-454.
- Kaya, Süleyman. *Osmanlı Hukukunda İcareteyn*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Kazancıoğlu, Habibe. "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dönemine Ait Bir Gayrimüslim Vakfiyesi Örneği: Edirneli Keresteci Agop'un Vakfiyesi." *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18, no. 1 (2016): 283-297.
- Keleş, Hamza. "Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadî Sonuçları Üzerine Bir Çalışma." *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 21, no.1 (2001): 189-207.
- Köç, Ahmet. "XVI. Yüzyılda Silistre Sancağında Para Vakıflarının Gelişimi." *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, C. 2. Ankara: 2018: 311-328.
- Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi*. hazırlayanlar Numan Yekeler vd., İstanbul: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Kurat, Yuluğ Tekin. "1877-78 Osmanlı Rus Harbinin Sebepleri." *Belleten* 26, no. 103 (1962): 567-592.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Arkadaş Yayınları, 2011.
- Mehmed Arif Bey. *Başımıza Gelenler-93 Harbi ve Mısır Meselesi*. İstanbul: İlgî Kültür Sanat, 2019.
- Muallim Nâci. *Lugat-ı Nâci*. (Basım Yeri Yok), 1899.

- Nazif Öztürk. “Mütevelli.” *Diyanet İslam Ansiklopedisi C. 32*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006: 217.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları, 1982.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun Son Nefesi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Özcan, Tahsin. *Osmanlı Para Vakıfları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Özel, Ahmet. “Kurbet.” *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi C. 26*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı (2002): 440-441.
- Palmer, Alan. *Osmanlı İmparatorluğu*. çeviren Belkıs Çorakçı Dişbudak. İstanbul: YeniYüzyıl Yayınları, 1993.
- Pamukciyan, Kevork. “Gedikpaşa’da Ermeniler.” *İstanbul Ansiklopedisi, C. 11*, (1958): 6073.
- Seyfeli, Canan. “İstanbul Ermeni Patrikhanesi.” *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 2. Basım Ek-1*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı (2020): 668-671.
- Sıdkî. *Gedikler*. hazırlayan Kamil Ali Gıynaş. Ankara: Gazi Üniversitesi Ahilik Kültürünü Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.
- Şemseddin Sami. *Kâmus-ı Türkî*. İstanbul: İkdam Matbaası, 1317.
- Şeyhülislam Ali Efendi. *Fetâvâyı Ali Efendi*. hazırlayan Esra Kılavuz Eser. İstanbul: İsar Yayınları, 2021.
- Tamçelik, Soyalp, ve Kasapoğlu, Mustafa Kemal. “Kıbrısta Kurulan Gayrimüslim Vakıfları ve Özellikleri.” *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, editör Mehmet Mahfuz Söylemez. Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, (2017): 279-338.
- Ulusoy, Sümeyye. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Temel Hak ve Hürriyetleri Bağlamında Vakıf Kurma Hakkı.” *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 5*, no.1 (2022): 161-182.

- Yaman, Ahmet. “Zimmî.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 44*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara: 2013: 434-438.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf İstılahları Lugatçesi.” *Vakıflar Dergisi* 17, (1983): 55-60.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Yenice, Sedat. “Genel Olarak Para Vakıfları.” *Düşünce Dünyasında Türkiz* 8, no. 44 (2017): 69-80.
- Yıldız, Kenan. “Aykırı Vakıflar: Osmanlıda Fukarâ-yı Müslimîni de Gözeten Gayrimüslim Vakıfları.” *Osmanlı Araştırmaları* 54, (2019): 141-198.
- Yılmaz, Lale. “İstanbul’da Ermenilere Tahsis Edilen Bizans Kiliseleri Üzerine.” *Tarih ve Gelecek Dergisi* 4, no. 2 (2018): 40-54.
- Zamacı, Ayşe. “Vilâyât-ı Sitte’de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri.” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, no. 1 (2009): 69-85.

İnternet Siteleri

- Aksu, Ayşe. “Ermeni Okulları.” *Türk Maarif Ansiklopedisi*. (Erişim tarihi: 15 Ağustos 2025) <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/azinlik-okullari>.
- “Van (Şehir) - Okullar (I).” *Houshamadyan*. (Erişim Tarihi: 20 Aralık 2024) <https://www.houshamadyan.org/tur/mapottomanempire/vilayet-of-van/kaza-of-van/education-and-sport/translate-to-tuerkisch-schools-i.html>.
- “Patriklik Makamı.” *Türkiye Ermenileri Patrikliği*. (Erişim Tarihi: 17 Aralık 2024) <https://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/patriklerimiz-patriklik-makami/>.
- “Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi – Ortaköy.” *Türkiye Ermenileri Patrikliği*. (Erişim tarihi: 20 Aralık 2024) <https://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/surp-asdvadzadzin-ermeni-kilisesi-ortakoy-2-bolge-bogazin-avrupa-yakasi/>.